

Тамара ХОЛОША

*Завсектору збереження унікальної книги,
архіву та друкованих матеріалів науково-дослідного відділу фондів
Національного музею Тараса Шевченка,
Київ, Україна
tamara.kholosha@gmail.com*

ОСОБИСТА ТРАГЕДІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТРАГІЗМУ: ЗА «КАТЕРИНОЮ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Творчість Тараса Шевченка не втрачає своєї актуальності в контексті сучасних суспільних і духовних викликів завдяки своїй глибокій проблематиці. Українського митця завжди хвилювали питання людської гідності, морального вибору, соціального осуду, національної ідентичності і под. Такими є поема та картина «Катерина», що стали не лише художнім осмисленням трагічної долі дівчини-кріпачки, а й символічним відображенням історичної долі України, її поневолення, страждання та духовної незламності. Сьогодні, коли сучасний світ надзвичайно гостро ставить питання морально-етичних цінностей, толерантності, співчуття й національної свідомості, звернення до образу Катерини набуває нового філософського трактування.

Тема «Катерини» – страждання простої дівчини, яку спокусив і кинув дворянин, у часи написання поеми не була незнайомою для світової літератури (Дж. Байрон «Гяур», «Абідоська наречена», «Корсар»; А. Міцкевич «Конрад Валленрод», «Гражина», С. Річардсон «Кларіса» та ін.). Читав Шевченко також і популярні тоді твори російських авторів. Але особливе враження на нього справила повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», рукопис якої Тарас прочитав, коли допомагав Є. Гребінці укладати альманах «Ластівка». Та попри аналогії до відомих сюжетів (наприклад, історія взаємин зі спокусником або момент вигнання героїні з батьківського дому), саме «зображення хресного шляху вигнаної з дому Катерини не має попередників у літературі, його джерело – саме життя» [5, с. 295].

Трагічна колізія «Катерини» – це, передусім, «трагедія серця», де розкривається трагедія зраженого довір'я, скривдженого і ображеного кохання [3, с. 39]. Але за особистою трагедією української дівчини Шевченко розкриває трагедію народного життя. Він недаремно почав свою поему із застереження: *«Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде, / Роблять лихо з вами. / Москаль любить, жартуючи, / Жартуючи кине...»* [8, с. 15]. Виводячи Катерину як узагальнений образ дівчини-покриту, поет торкається страшного, характерного для того часу соціального явища. Кріпацьких дівчат збезчещували й прирікали на ганьбу не тільки їх власники-дворяни, але й російські офіцери уланських полків, які масово перебували на

території України. П. Жур дослідив, що у Тарасовому селі Кирилівці тільки станом на 1843 р. налічувалося 17 покриток, про що свідчили сповідні розписи [2, с. 78]. Саме тому трагічна тема оскверненого материнства проходить крізь усю Шевченкову творчість, починаючи з поеми «Катерина»: «Слепая», «Мар'яна-черниця», «Наймичка», «Відьма», «Неначе цвяшок в серце вбитий», «Якби тобі довелось», «Ми вкупочці колись росли», «Марія» та ін.

Перегукується з мотивами однойменної поеми також ідейно-тематичне наповнення олійного полотна, створене Шевченком у 1842 р. Академічна побудова композиції картини «Катерина» дала можливість автору передати напруженість ситуації, проте на перший план тут виходить зовсім не «ідея першості суспільних потреб на противагу особистісним», характерна для класицизму [9, с. 299]. Художник, замінивши статистичність динамікою, прагнучи розкрити внутрішній світ героїні, показати її життя та передати відкриті почуття в час найвищого їх загострення. *«Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тіль не плаче та підіймає передню червону запащину, до вже, знаєте, трошки тес... а москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга – собачка ще поганенька доганя та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина»,* – писав Тарас Шевченко в листі до Г. Тарновського від 25 січня 1843 р.

І. Мойсеїв, досліджуючи композицію та глибокий філософський зміст картини, влучно наводить рядки української народної пісні як прикладу двох світів, між якими опинилася героїня: *«По цей бік гора, / По той бік друга, / Поміж тими крутими горами / Сходила зоря...»* [4, с. 243]. Шевченко, дійсно, намалював Катерину ніби між двома горами-світами – двома способами буття: українським патріархальним селом з його усталеними моральними традиціями та протиставленим йому антисвітом москаля-зрадника, зайди-кочівника. Катерина йде поза обома світами: знехтувавши моральним законом і волею батьків, опинилася поза сільським середовищем, а відштовхнута коханцем – поза його суспільним станом також, отже, самотня і чужа обом таборам [5, с. 296]. Москаль і дідусь-ложкар як представники протиставлених світів, симетрично зображені художником на картині, вони обидва дуже скривдили дівчину, кожен по-своєму. *«Їхні погляди з-під лоба перетинаються не деінде, а в композиційному центрі картини – на животі дівчини, вкритому яскраво-червоною запаскою. Саме порушена дівочість турбує їх. Тобто не особистість Катерини їх зачіпає, а її сором і глум з погляду патріархального морального кодексу і поговору, не її душа, а тіло, не її краса – а гріх»,* – підкреслює І. Мойсеїв [4, с. 253]. Шевченко, як поет-християнин, глибоко співчуває Катерині.

Однак заперечити громадській думці щодо її покарання він не міг, розуміючи, що народ, дотримуючись певних етичних приписів і звичаїв, захищає від руйнування родину і моральність загалом, а ще тим самим зберігає власну ідентичність і відтворює себе як етнос у сфері сімейного життя [5, с. 295]. І. Франко, пишучи про Шевченкову «Наймичку», зазначав, що для поета основою суспільності була сім'я, саме така, яка ще збереглася в українських селах, не здеморалізована посторонніми силами (саме російського впливу). «Сімейне життя, патріархальне і сумирне – то найбільша святість» [6, с. 484]. Порухення цієї святості було найбільшим нещастям для сім'ї, найтяжчим гріхом, і вимагало особливої «експіації», тобто спокути. «Шевченко ані одним словом, ані одним натяком не обурюється на нелюдськість того поступку батьків: він вірить цілковито, що вони мають право прогнати і відіпхнути свою упавшу дитину» [6, с. 465]. Але поет змальовує наслідки їхнього вчинку й шукає порятунку для покритки з безвиході й «шляху повернення її до сільської громади, віднаходження власного місця у житті» [5, с. 296].

Цікаво, що прикладом гуманного ставлення до зганьбленої дівчини може бути родинна історія самих Шевченків. Відомо, що донька Тарасового улюбленого дядечка Гриня (Григорія Шевченка-Онїстратенка, двоюрідного дядька Т. Г. Шевченка по батьковій лінії), яку теж звали Катерина, народила «незаконну» дитину, про що є запис у метричній книзі Кирилівської церкви за 1832 р. [2, с. 73]. Дядько Гринь не прогнав своєї доньки з дому, вона залишилася з батьками й виховувала доньку Ганну в родині.

Зрозуміло, що проблема морального падіння селянської дівчини, зрадженої москалем, яку порушив Т. Шевченко в поемі, має глибший і болючіший підтекст. Багато дослідників переконані, що образ Катерини – «символізує долю України, підманеної та обдуреної «москалем», що кидає сина; син – сучасне Шевченкові покоління, що має помститися за матір» [7, с. 413]. Тут варто відзначити, що малого Івася, за сюжетом поеми, мабуть, не випадково врятував саме кобзар – народний носій історичної пам'яті, символ нескореного козацького духу. Д. Чижевський зауважив, що попри те, що неромантичному читачеві символіка не впадає у вічі, те «що в «Катерині» символічно змальована доля України, це зрозуміли навіть цензори того часу, викресливши символічний малюнок на початку 4-ї пісні: *«Понід горою ярм-долом, / мов ті діди високочолі, / дуби з Гетьманищини стоять; / в яру гребелька, верби в ряд, / ставок під кригою в неволі...»* [7, с. 413]. Справді, цих рядків у виданні «Кобзаря» 1840 р. немає, цензор П. Корсаков їх не пропустив до друку.

Те ж саме можна сказати й про олійне полотно, Шевченко не просто хоче розчулити свого глядача. «Подібно до того, як постать козака-бандуриста уособлює в картинах типу «Козака Мамая» миролюбний народ, зброя

символізує його силу, кінь – волю, так і постать Катерини зростає до символу Батьківщини-матері, образ діда втілює сум поневоленого люду з приводу її долі, уособленням якої є відламана з могутнього дуба та кинута на шлях гілочка; вершник у мундирі, курява, смугастий стовп на тлі степу здаються чимось дисгармонійним, скороминучим; сонячний промінь, що прогнув хмари, ніби віщує майбутнє...», – писав П. Білецький [1. с, 16].

Отже, однойменні поема та картина Тараса Шевченка «Катерина» розповідають не лише про трагічну долю української дівчини-кріпачки, а й уособлюють національну трагедію України, та є філософським осмисленням проблеми морального вибору й людської гідності. Через образ матері-покритки автор утверджує цінність емпатії, духовності та внутрішньої свободи як основи існування як людини, так і всієї нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький П. Пензлем змальовані долі. *Україна*, 1973, № 33. С. 16.
2. Жур П. Літо перше. Київ: Дніпро, 1979. 277 с.
3. Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. Київ: Наукова думка, 1964. 370 с.
4. Мойсеїв І. «Незбагненна божественна таємниця...» Філософія в мистецтві Тараса Шевченка. Київ: УкрСІЧ, 2019. 420 с.
5. Смілянська В. «Катерина» – романтична ліро-епічна поема Шевченка / Шевченківська енциклопедія в 6-т. Т. 3. // гол. редкол. М. Г. Жулинський [та ін.]. Київ: НАНУ, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. С. 292 – 299.
6. Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка / І. Франко. Зібр. творів у 50-ти т. Т. 29 / гол. редкол. Є. П. Кирилюк. Київ: Наукова думка, 1981. С. 664.
7. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль: Феміна, 1994. 480 с.
8. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. Київ, Ірпінь: Перун, 824 с.
9. Юр М. «Катерина» – картина Шевченка / Шевченківська енциклопедія в 6-т. Т. 3. // гол. редкол. М. Г. Жулинський [та ін.]. Київ: НАНУ, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. С. 299 – 300.